

УДК 930.1(092) (477)

Антоній МОЙСЕЙ,
Буковинський державний медичний
університет,
Чернівці (Україна)
antoniimoisei@bsmu.edu.ua

ЕВОЛЮЦІЯ СІМЕЙНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Ключевые слова: *М. Грушевский, эволюция исследования семейного обряда, истоки народных обычаев, духовная культура украинцев.*

Мойсей Антоний. *Эволюция семейной обрядности украинцев в творчестве Михаила Грушевского.*

В статье исследуется эволюция семейной обрядности в творчестве М. Грушевского, поиск истоков народных обычаев и осмысления процессов развития общественной духовной культуры украинцев. М. Грушевскому, как исследователю истоков культуры украинцев, используя огромный по объему эмпирический (этнографический) материал и, основываясь на современные ему теоретические разработки, удалось сделать огромный вклад в развитие украинской этнологии.

В історії української науки і культури кінця XIX – першої третини XX ст. одне з почесних місць по праву належить українському історичному, археографу, літературознавцю, етнологу, громадському та політичному діячу Михайлу Сергійовичу Грушевському (1866-1934). Автор понад двох тисяч праць, він дістав не лише загальнонаціональне, а й міжнародне визнання. Був головою Центральної Ради УНР, членом Чеської АН, ВУАН та АН СРСР, головою Наукового Товариства імені Т.Шевченка, завідувачем кафедри історії Львівського університету. Незважаючи на епоху, в якому діяв М.М. Грушевський, коли видавничі та викладацька діяльність українською мовою на території царської імперії, а пізніше СРСР, були під заборонаю, саме з його творчою спадщиною пов'язані ідеї відродження української культури.

Вивчення історико-культурної спадщини М.С. Грушевського має свою історію від "критичних" оцінок у висвітленні постатті вченого, його наукової спадщини та стану української історичної науки кінця XIX - початку XX ст. (М. Рубінштейн, М. Рубач, М. Коваленко та ін.), до неупереджених та об'єктивних біографічних нарисів та наукових робіт. Серед таких авторів згадаємо Л. Виняра, М. Кордубу, С. Томашівського, М. Антоновича, Я. Дашкевич, С. Білокінь, І. Гирич, Г. Бурлака, Я. Ісаєвич, І. Дзюба, В. Смолий та ін.

Еволюція сімейної обрядовості, розглянута М. Грушевським як елемент невинного роз-

витку суспільства, вчений розглянув поетапну зміну форм шлюбу. Аналіз всього комплексу весільної обрядовості дослідник робить, розглядаючи шлюбну церемонію через призму пошуку коренів звичаїв та обрядів українців. З концепції невинного розвитку суспільних відносин випливає його класифікація матеріалу, що, до речі, співзвучна сучасним науковим стандартам. Еволюціоністська теорія використана автором у його працях, залишається і в наш час складовою частиною етнологічного розуміння процесу суспільного розвитку. Не дивлячись на деякі спроби суб'єктивного підходу до тлумачення питань генезису елементів народної культури, концепція їхнього дослідження, застосована українським академіком, ще довгий час не втратить своєї актуальності.

М. Грушевському, як дослідникові еволюції сімейної обрядовості українців, використовуючи величезний за обсягом етнографічний матеріал, вдалося зробити вагомий внесок у розвиток української етнології.

Все сімейне життя людства в минулому супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами, які в образно-символічній формі визначали певні етапи життя людини й окремі стадії розвитку сім'ї. У відповідності до природного циклу існування людини склався і комплекс сімейних обрядів. Основні з них: родильні, які відзначали народження людини; весільні освячували шлюб; похоронні і поминальні, пов'язані зі смертю людини та вшануванням її пам'яті. М.Грушевський, розуміючи

важливість цього циклу сімейних обрядів для розуміння еволюції суспільних відносин, присвятив основну увагу шлюбній та похоронній обрядовості, приділивши родильним обрядам значно меншої уваги. “Поезію подружжя” в I-му томі “Історії української літератури” він присвятив Г.Калиновському, авторові “Опису українських весільних протонародних звичаїв” (видана у 1777 р.). Автор надав в цьому підрозділі особливої уваги обрядовій символіці, бачив у весіллі велике театралізоване дійство, що зосередило в собі певні суспільні відносини, пов’язані з родовими і сімейними взаєминами.

З соціальної точки зору, весільне дійство, згідно з М. Грушевським, ґрунтується на ідеї насильного захоплення, здобуття силою жінки чоловіком. Вчений пояснив це фактом існування ще задовго до появи “подружжя”, як акту добровільного порозуміння, дійства насильницького заволодіння жінкою, як доказу “права сили”. В цьому аспекті, представники роду розглядають вихід дівчини з роду матері та перехід її до роду чоловіка як акт насильний, що стався без їхньої волі і згоди, але при наявності ознак добровільності заключення шлюбу руди (а саме рід молоді) повинні вгамувати свій гнів, бажання помсти. Отже, М. Грушевський прийшов до висновку, що український весільний обряд, в його різних варіаціях, представляє надзвичайний соціологічний інтерес саме тим, що об’єднує в собі мотиви двох категорій: “родово-родинної” і “воєнно-дружинної” (під словом “дружина” вчений розуміє парубоцьку воєнну організацію).

Аналізуючи дружинні мотиви у весільній обрядовості, слухно підтримуючи думку Хв. Вовка про відображення у весільній драмі різних форм еволюції народу, автор наводить чимало прикладів, які свідчать про залишки дружинного епосу у весільній драмі. До подібних залишків варто було б віднести звичай освітлювати дорогу молодим шаблею, уквітчанною стрічкою та свічкою.

У I-му томі “Історії України-Руси”, М. Грушевський навів ще одну форму шлюбу, що збереглася у пережитках – купівля жінки чоловіком (“Вино”)¹. Ця форма, згідно якої чоловік викупував для себе і свого роду жінку з іншого роду, перетворилася у східних слов’ян на шлюбний дарунок, який надавався при завершенні шлюбу, родині жінки. Її сліди, автор визначив не тільки старшими від праслов’янських часів, а навіть від часів індоєвропейського розселення². Таке розуміння проблеми Грушевським збігається з існуючими на той час загальноприйнятою класифікацією ос-

новних форм шлюбу. Найархаїчнішою формою шлюбу вважають викрадення або умикання нареченої (Боплан, Хв.Вовк, Н.Здоровега, Митрополит Іларіон, М.Карамзин, Д.Ліндсей та ін.)³. Ці форми були відомими всім індоєвропейським народам. Так, Д. Ліндсей, локалізував це явище добою матріархату, підкресливши, що “цей спосіб не дає підстав для жодного сумніву, що на цьому перехідному ступені чоловік грубою силою вривався до малоздатного на опір ладу матріархального дому і здобував собі предмет свого бажання”⁴. Як зазначав Хв.Вовк, в українців, як в інших слов’янських народів (у болгар та сербів), умикання (rapt) молоді практикувалось ще дуже довго і збереглося до нашого часу, навіть як форма шлюбу в тому разі, коли батьки дівчини відмовлялися видати її заміж або, найчастіше, коли вони лише вдають, що не хочуть її віддати, щоб цим уникнути всіх видатків на весілля⁵. Інша стародавня форма шлюбу, на думку сучасного українського вченого Н.Здоровеги – це шлюб-купівля⁶. Від цієї форми зберігся такий звичай як “Вино” – викуп за наречену. Звичай купувати дружину відзначав у стародавніх слов’ян М.Карамзин⁷. Відомий він у південних слов’ян⁸. У гуцулів ця архаїчна форма шлюбу збереглася у звичаях “викупів”⁹.

Під весільним ритуалом М. Грушевський розумів не закріплені обрядові схеми, донесені в непорушній цілісності, а поетичну переробку, амальгамацію різноманітних обрядів, доповнених всякими побутовими традиціями, не пов’язаних навіть безпосередньо з весільним обрядом. Весільну церемонію, учений традиційно поділив на три головні акти: сватання, заручини, весілля. В свою чергу, весільний акт також був розподілений на цілий ряд дій: приготівчі церемонії в домі молоді, частково і молодого (виття вінців, виготовлення гільця, весільних хлібців) та запросини роду на весілля; поїзд молодого до двору нареченої, її “продажа”; виїзд до церкви на вінчання і відвіз посагу; розділ короваю і перевіз молоді до дому молодого; комора; перезва та ін.¹⁰.

До основних атрибутів весільної церемонії М.Грушевський навів наступні: райське дерево (гільце), воду, вогонь, хліб, тасмничі сили домашнього вогнища (стіни, вогнище-піч, духи предків) тощо. Характеризуючи весільну атрибутику і символіку, вчений зауважив, що райське дерево (гільце) виступає як символ живої сили новозаклучного весілля; вода – символ розмноження і паруння; вогонь – символ очищення; хліб – подавець життя¹¹.

Важлива роль цих предметів у весільному ритуалі дає змогу зрозуміти економічну основу, на якій опиралося обрядовість і подружній союз. М. Грушевський визначив що хліб є елементом що “освячує нове подружжя і служить його основою”. Саме обмін хлібами між родами молодого і молодої, на його думку, є підставою шлюбного договору. Він відзначив що хліб не “проста жертва Богам, він є святою річчю, фетишем чи Богом, який сам посвячує, стверджує і благословляє нове подружжя”¹².

Великого значення у весільній церемонії, М.Грушевський надав і воді. За ним, вода супроводжує всі стадії весільного обряду, починаючи від “новорічного, йорданського поливання закоханих пар і великоднього обливання та літніх ігищ коло води і до весільного акту кроплення водою молодих при вступі до нового двору і обрядового умивання або купання після комори”¹³.

Торкаючись широко розповсюдженого звичаю переводити молодих через розложений на дорозі вогонь, М.Грушевський відмітив, що він вважався настільки важливим моментом, що не переведена через вогонь (не підсмолювана) жінка не вважалася “у власті чоловіка”; він не мав права її бити, затримувати у разі коли б вона хотіла піти від нього тощо”¹⁴.

У творчій спадщині видатного українського етнографа П.Чубинського, до речі, також у підтвердження обряду з вогнем при переїзді молодої до дому нареченого приводиться цілий ряд прикладів з України¹⁵.

Важливим моментом весільного обряду є доказ “чесності” дівчини, за який, стверджує М.Грушевський, відповідає її рід: “І докази сеї “чесності” звеселяють весь рід, бо підіймають його репутацію солідарності і родової честі в очах інших родів племені, навпаки – виявлення “нечесності” його смутить і гніває”¹⁶. На думку вченого, саме це є основою цього дивного моменту, який так різко суперечить з дозволеною сексуальною свободою молоді – вимагання прилюдного доказу дівочої чистоти від молодої на весіллі як пункту честі всього роду. Інтереси репутації роду беруть гору над принципом дошлюбної свободи, зводять колишню сексуальну свободу до простої досвітчаної забави.

М.Грушевський детально дослідив і “оргіастичний” елемент весілля, який, на його думку, найменш досліджений та описаний у фольклорному матеріалі. Хоча ця сторона весільного обряду надзвичайно важлива та багата, відмічав вчений, на її перешкоді стали і цензурно-поліцейські заборони, і власна “прюдерія” збирачів, яка стримувала їх від

протоколювання цих подробиць текстів та обрядів. Але, незважаючи на всі несприятливі обставини, “вакхічно-оргіастичні” мотиви весілля все ж таки представлені сотнями номерів у збірках. В цих мотивах, продовжує М.Грушевський, впливають дві обрядові категорії. Одна – типу стародавніх вегетаційних свят, магічного розмноження, відмічена екстатичними танцями, хороводами, співами, яка характерна для деяких моментів весілля, як наприклад, для екстатичного пирування зібраних родів під час, коли молоді сходяться в коморі, виявляються у фалічних жестах, танцях, співах. Друга – підкреслення в ряді церемоній, фраз і співів права всієї дружини на молоду. На думку вченого, в цих церемоніях збереглися пережитки права на молоду, по-перше, всієї тієї дружини, яка її викрадає, а в першу чергу – найближчих помічників молодого в цій справі: дружка і піддружого; з іншого боку – відзначено право парубоцької громади того роду-племені, до котрої молода належить. Перше символізується “оргіастичними” танцями молодої з дружками і дружиною молодого, піснями, в яких говориться про право на неї дружка тощо. Друге – в тих “переймах” і всяких збитках, які робляться дружині молодого молодцями з боку молодої, від яких його дружина мусить кожного разу викуповуватись різними викупами”¹⁷.

Всі ці оргіастичні елементи, за твердженнями М.Грушевського, переплітаючись, досягають своєї вершини в так званій перезві, епілогу весілля.

Інші дослідники перезви в українців в загальних рисах підтверджують оцінку цього обряду, подану М. Грушевським. Ще Боплан в яскравих рисах описав оргіастичну перезву, яка розпочиналася на весіллі після першої шлюбної ночі і яка переросла в українській весільній обрядовості сороміцьким фольклором з яскравими образами¹⁸. Демонстрація ознак “чесності” молодої практикувалася і в інших слов’янських і загалом індоєвропейських народів¹⁹. Про покарання ославленої молодої писали П.Чубинський²⁰, Хв.Вовк²¹, Н.Здоровега²² та ін.

В українській фольклористиці і до М.Грушевського, і після нього, похоронна обрядовість і голосіння – одна з найменш вивчених проблем. Страх людини перед смертю, марновірство, викликане цим страхом, з одного боку, і релігійні правила поведінки – з іншого, не дозволяли відтворювати похоронні плачі без померлого, бо це могло викликати нову смерть, розгнівити Бога або померлого, тощо.

А під час похорону записувачу важко дослухатись до тексту голосінь.

Аналізуючи наявний матеріал, М.Грушевський намагається залучити порівняльний аналіз близьких міфологічних форм – замовлянь, молитов, з'ясувати конкретні історичні обставини, що зумовили появу певних символів у голосінні. В підрозділі “Похоронна обрядовість і голосіння над помершим” І-го тому “Історії української літератури”, вчений відмітив, що матеріал, пов'язаний з похоронною обрядовістю, дуже різноманітний та багатий на пережитки примітивної думки й уяви. Так, для примітивної людини смерть означало результат злого наслання, справа злої сили, ворогів або чужородців. Причому родичі повинні були зробити все можливе, щоб вирвати нещасливця з власті злих сил і повернути його до життя. Таку мету переслідували перебування коло мерця, охорона його тіла, подекуди практикувалося також заходи для його оживлення²³.

Серед заходів, які практикувала молодь для оживлення мерця, вчений навів наступні: тягання мерця за ноги та заклик, щоб встав і бавився з ними; тягання за волосся із запитанням, чи відгадає, хто потяг; тягання стеблом чи галузкою з чатинного дерева небіжчиківі по під ніс; скобочення його, щоб засміявся тощо. Таке ж значення мали заклики до небіжчика, аби вернувся; докори, що він покинув рідних; нагадування йому достатків й добра, якими він тішився за життя тощо. І вже коли стає ясним факт, що його душа не повернеться, родичі вважали за потрібне поховати тіло з повагою, щоб не образити його і не змусити після смерті повернутися до старого житла, покинутої родини.

Подібні заходи практикували і карпатські українці (гуцули, бойкі), у яких було прийнято влаштовувати ігри (грушки на Гуцульщині, лопатки на Бойківщині, лубки на Поділлі) при померлих²⁴. У М.Грушевського причина цих ігор полягає в тому, що це спроба вирвати небіжчика з рук злих сил, тим самим повернути його до життя²⁵. На відміну від нього, А.Пономарьов вбачав причину цього явища в розумінні людьми смерті не як кінця існування людини, а лише як перехід до іншого стану; тому факт смерті людини не сприймався трагічно²⁶.

За М. Грушевським, один з обов'язкових елементів похорону є похоронний плач і жалоба. Аналізуючи похоронний плач в трійську суботу, описаний у московському Стоглаві (1551 р.), вчений прийшов до висновку, що, по-перше, у давнину похоронний плач у східних слов'ян повторювався періодично при поминках або обрядовому годуванні небіжчи-

ків; по-друге – поминальна відправа не оберталась в межах голосіння, а переходила до різних пісень “сатанінського” (дохристиянського) характеру, сумна частина поминок перетворилась на забавну, яка періодично відновлювала похоронну тризну. Щож до поняття “тризни”, М.Грушевський відмітив, що первісно воно означало воєнні забави, ігри, що відбувались, очевидно, в похоронах вояків і старшини, і лише пізніше перетворилася на звичайний пир²⁷.

Визнаючи голосіння за галузь стародавньої поетичної творчості, М.Грушевський зазначив, що виголошуються вони зазвичай найближчими родичами померлого. Плачуть, головним чином, жінки та діти, чоловікам голосити не личить зовсім, або вони проказують лише коротко. Відправляються вони в різних моментах між смертю і похоронами. До головних мотивів голосінь вчений відніс наступні: заклик до небіжчика у ласкавій формі; вирази жалю і болю з приводу смерті – “лемент”; докори, за те, що небіжчик сиротить рідних, кидає господарство; образ сумного стану небіжчика в його новій домовині і контраст покинутого життя; образ сумного стану покинутих без нього і контраст страченого життя; вирази відчаю; запити до природи, садів, птахів, чи вони не бачили небіжчика і не можуть щось від нього передати; образи-контрасти подружжя і смерті; надії побачитись тощо²⁸.

До найбільш архаїчних частин плачу М. Грушевський відніс крики жалю і відчаю та заклики небіжчика. Натомість поклики повернутися до життя доволі рідкі, послаблені здебільшого покликами ще раз глянути, встати, промовити тощо. Переважає свідомість немичності і незмінності – неможливості повернути небіжчика до життя, неможливості побачитись. Дуже акцентовано виступають і бажання своїм словом утворити краще посмертне життя покійному. Мотиви безпомічності і безпорадності покинутих родичів дослідник розглядав їх як симптом пізніших відносин – розпад роду²⁹.

Таким чином, генезис, розвиток та аналіз сімейної обрядовості українців у творчості М.Грушевського ґрунтується на концепції невинної еволюційності суспільних відносин. З цього розуміння випливає класифікація матеріалу та його прискіпливий аналіз. В центрі дослідження сімейної обрядовості українців М. Грушевським – родина, як осередок лімітованого соціума, в якому матеріально та духовно розвивається релігійний зміст життя.

Еволюція сімейної обрядовості, розглянута дослідником як елемент невинного розвитку

суспільства. Аналіз всього комплексу весільної обрядовості М. Грушевський провів, розглядаючи шлюбну церемонію через призму пошуку коренів звичаїв та обрядів українців.

ЛІТЕРАТУРА

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 1991. –Т. 1. – С. 341.

² Там само. – С. 345.

³ Боплан Г. // Ляскоронський Гильом Ле-Васер де Боплан Описание Украины / Пер. с франц.– Спб., 1832. – 179 с.

⁴ Там само. . – С. 35.

⁵ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 224.

⁶ Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – Київ, 1974. – С. 38.

⁷ Карамзин Н.М. История государства Российского. – Изд. 6-е. – Спб.,1851 / Переизд.: Москва. –1998. – №1. -. С. 118.

⁸ Брак у народів Центральної и Юго-Восточной Европы. – М., 1988. – С. 88, 139.

⁹ Сявак Є.І. Сімейна обрядовість // Гуцульщина. – К., 1987. – С. 312-313.

¹⁰ Грушевський М. Історія української літератури в 6 томах 9 книгах / Упорядники: В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Примітки: А.Ф. Дунаєвської. – Київ: Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 277.

¹¹ Там само. – С. 267-269.

¹² Там само. С. 269.

¹³ Там само. С. 268.

¹⁴ Там само. С. 268-269.

¹⁵ Чубинський П.П. Мудрість віків: (Укр. Народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 174.

¹⁶ Грушевський М. Історія української літератури в 6 томах 9 книгах / Упорядники: В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Примітки: А.Ф. Дунаєвської. – Київ: Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 271.

¹⁷ Там само. – С. 276.

¹⁸ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 288-290.

¹⁹ Там само. – С. 294-295.

²⁰ Чубинський П.П. Мудрість віків: (Укр. Народознавство у творчій спадщині Павла АПСНІМ. – 2015. – № 2 (6)

Чубинського): У 2 кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – 224 с.; Кн. 2. – С.182-184.

²¹ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 207.

²² Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – Київ, 1974. – С.265.

²³ Грушевський М. Історія української літератури в 6 томах 9 книгах / Упорядники: В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Примітки: А.Ф. Дунаєвської. – Київ: Либідь, 1993. – Т. 1. – С.146.

²⁴ Культура і побут населення України: Навч. Посібник / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – С.201.

²⁵ Грушевський М. Історія української літератури в 6 томах 9 книгах / Упорядники: В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Примітки: А.Ф. Дунаєвської. – Київ: Либідь, 1993. – Т. 1. – С.146.

²⁶ Культура і побут населення України: Навч. Посібник / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – С.201.

²⁷ Грушевський М. Історія української літератури в 6 томах 9 книгах / Упорядники: В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Примітки: А.Ф. Дунаєвської. – Київ: Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 147.

²⁸ Там само. – С. 150-151.

²⁹ Там само. – С.151.

Moysey Antony. Evolution of the Family Rites of Ukrainians in the Work of M. Hrushevsky.

The article investigates M. Hrushevsky's philosophical penetration into the essence of ethnographic problems, his search for the origins of folk customs, the scholar's persieving of the processes of the social spiritual culture of Ukrainians.

Hrushevsky as the Ukrainian culture researcher could make a tremendous contribution to the development of Ukrainian ethnology based on enormous amount of empirical (ethnographic) material and based on contemporary the toretical developments of his times. The evolutionary theory used by the author in his scientific writings nowadays is part of ethnological understanding of social development. Despite some attempts of subjective approach to the interpretation of the questions of

genesis of the elements of folk culture, the concept of their study used by the ukrainian academician will not lose its relevance for a longtime.

Hrushevsky's scientific approach to the history of Ukrainian culture provided both deep analysis of the immense material accumulated by Ukrainian ethnographers and serious theoretical justification of the problem based on the heritage of the Ukrainian and world professional opinion. M.Grusevskiy for a longtime worked on the question of origins and development of spiritual culture of the Ukrainian people.

The monumental work by M.Hrushevsky "History of Ukraine-Rus" is one of the greatest works of Ukrainian scientific historiography that historically substantiated the matter of Ukrainian statehood and had a decisive influence on the national statehood-making thought and education of generation. His five-volume "History of Ukrainian Literature" played the same role in the field of investigation of the origins of Ukrainian culture. Both works make it possible to investigate the origins of Ukrainian culture, analyze ethnographic factual material that was available to M.Hrushevsky, and consider the scientific concept on which he based his scientific research.

Key words: *M.Grusevskiy, evolution study of family ritual, the origins of folk customs, Ukrainian spiritual culture.*